

УДК 37.018.1

Валентина Кушнір,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри теорії та
методики дошкільної освіти
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СІМ'Ї І ФАКТОРІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

У статті розглядаються основні характеристики сім'ї як соціально-педагогічної системи.

Ключові слова: сім'я, соціально-педагогічна система.

В статте рассматриваются основные характеристики семьи как социально-педагогической системы.

Ключевые слова: семья, социально-педагогическая система.

The article main characteristics of the family as the socio-educational system.

Key words: family, social pedagogical system.

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передавання культурних цінностей від покоління до покоління.

З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності. За сприятливих умов дитина набуває в сім'ї початкових моральних знань, прилучається до міжособистісних відносин, що сприяє її соціалізації, готується до адекватного входження в інші мікрогрупи та макросоціум у цілому.

Сім'ю вивчають соціологи, демографи, психологи, юристи, філософи, педагоги... Сім'я одночасно і досить складний, і досить простий об'єкт дослідження. Дійсно, сім'ю можна розглядати як сукупність суб'єктів та явищ, взаємопов'язаних між собою, і таких, що утворюють цілісність завдяки підпорядкованості їхніх дій. Структурний та функціональний підходи дозволяють вивчати відносини та зв'язки в середині цієї системи, а також її змістовну характеристику. Педагогіка вивчає сім'ю як окрему педагогічну систему. Вивчення умов сімейного виховання дозволяє створювати цілісне уявлення про дійсний стан виховного процесу в сім'ї, прогнозувати вплив сімейного середовища на дитину, проектувати відношення та зв'язки сім'ї з оточуючим світом.

Отже, сім'я – середовище виховання та розвитку особистості ди-

тини. Його відсутність формує у дитини цілий ряд негативних якостей, що впливають на все подальше життя людини.

Сім'я як соціальна група має такі основні психологічні характеристики: склад і структура; індивідуальні характеристики членів сім'ї (психологічні, фізіологічні, демографічні); виховання та зразки поведінки у батьківській сім'ї; попередній шлюбний досвід; рольова поведінка; очікування та установки; структура влади (авторитет і лідерство); характер і структура сімейного спілкування та інші.

У кожній сім'ї можна спостерігати різні види сімейних стосунків: шлюбні стосунки між чоловіком і дружиною; між батьками і дітьми; стосунки між батьками та родичами; між батьками та сусідами; стосунки з оточуючим соціальним простором та інші. Тому можна стверджувати, що сім'я – це соціальний простір, в якому проходить значна частина життя людини, де в різні періоди вона проявляє себе в різних соціальних ролях та засвоює різноманітні види взаємостосунків, що відповідають цим ролям.

Життєдіяльність сім'ї реалізується через основні її *функції*: матеріально-економічну (бюджет сім'ї, організація споживчої діяльності, участь у суспільному виробництві, набуття професії, відновлення втрачених на виробництві сил); житлово-побутову (забезпеченість житлом, ведення домашнього господарства, організація побуту); репродуктивну (продовження людського роду); комунікативну (створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрісімейне спілкування, взаємостосунки сім'ї з мікро- і макросередовищем, контакт із засобами масової інформації, літературою, мистецтвом); виховну (формування особистості дитини, передача їй соціального досвіду); релактивну (організація вільного часу та відпочинку).

Через свої функції сім'я пов'язана, з одного боку, з суспільством, з другого – з особистістю. Функції сім'ї мають соціальний характер і можуть бути розглянуті як види діяльності сім'ї, що забезпечують найважливіші потреби суспільства, особисті, потреби кожного з членів сім'ї, загальносімейні (групові) потреби.

З-поміж основних функцій, які покладаються на сім'ю як соціальний інститут, важливе місце належить *виховній*, а також емоційній і духовній функціям, які повною мірою можуть розглядатися як складові виховної системи.

Виховна функція сім'ї здійснюється в процесі задоволення індивідуальних потреб дорослих її членів у батьківстві та материнстві, взаєминах з дітьми, їхнє виховання, самореалізації батьків у дітях. Належна реалізація цієї функції сім'ї забезпечує соціалізацію молодого покоління, його підготовку до майбутнього життя. Емоційна функція передбачає задоволення членами сім'ї потреб у симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічному захисті. Функція духовного (культурного) спілкування – це задоволення потреб у спільному дозвіллі, взаємному духовному збагаченні.

Всі функції, притаманні сім'ї, реалізуються нею комплексно. При цьому зміна активності в будь-якому одному функціональному напрямі викликає зміни активності в інших функціональних аспектах. Однак такий взаємовплив не є однозначним. Скажімо, розведення сімей за рівнем матеріальної забезпеченості не може розглядатися як аналогічне їхнє розмежування за якістю виховання дітей. Підтвердженням цього може бути хоча б те, що в останні роки з'явилося чимало підлітків-правопорушників із цілком забезпечених і, на перший погляд, благополучних сімей.

Виховний потенціал сім'ї – це виховні можливості сім'ї, її здатність виконувати виховну функцію [1].

Сучасні російські дослідники (О.Л. Зверева, Т.А. Куликова, А.В. Мудрик) виділяють чотири фактори сімейного виховання, що впливають на виховний потенціал родини.

1. Соціально-культурний. Він охоплює освіту батьків, їхній інтелектуальний і культурний рівень, психолого-педагогічну компетентність та мікроклімат сім'ї.

2. Соціально-економічний. Визначає майнову характеристику сім'ї, рівень її статку, трудову зайнятість дорослих членів сім'ї.

3. Техніко-гігієнічний. Визначає побутові умови проживання сім'ї, технічне забезпечення житла, особливості, що зумовлені місцем знаходження населеного пункту (мегаполіс, місто, селище).

4. Демографічний. Охоплює структуру і склад сім'ї: повна, неповна, материнська, складна, проста, однодітна, багатодітна.

За дослідженням Тамари Кравченко (кандидата педагогічних наук лабораторії сімейного виховання Інституту проблем виховання АПН України), фактори, що впливають у сім'ї на особистість дитини, можна умовно поділити на три групи. Перша – соціальне мікросередовище, в якому діти прилучаються до соціальних цінностей і ролей, починають розуміти складність і суперечності сучасного суспільства. Друга – це внутрішньо- і позасімейна діяльність, що є засобом прилучення до майбутньої життєдіяльності. Третя група – це, власне, сімейне виховання, певний комплекс педагогічних впливів [4].

Отже, *сімейне виховання* – одна з форм виховання дитини, яка поєднує цілеспрямовані дії батьків з об'єктивним (тобто, стихійним) впливом сім'ї. Останні становлять неусвідомлені, неконтрольовані впливи (манера поведінки, звички, спосіб життя тощо), які регулярно повторюються і підспіль впливають на дитину, формуючи її цінності, орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, поведінку. Саме спосіб сімейного виховання, який обумовлює зміст внутрішньосімейних взаємовідносин, виступає конкретно соціально-психологічною формою організації життєдіяльності сім'ї і справляє домінуючий вплив на формування особистості дитини. У більш широкому розумінні маються на увазі соціальні настанови, система цінностей сім'ї, взаємини її членів між собою та ставлення до інших лю-

дей, моральні ідеали, потреби, сімейні традиції тощо.

Великий вплив на зміст сімейного виховання, на думку Т.Кравченко, має характер головування – система відносин влади й підпорядкування. Влада в сім'ї детермінує керівництво й організацію її функціонування, особливості прийняття рішень, міру участі членів сім'ї в управлінні її життєдіяльністю. Пріоритетну роль у визначенні суб'єкта головування відіграють такі чинники, як матеріальне забезпечення сім'ї, планування сімейного бюджету, «психотерапевтична» функція, виховання дітей тощо [4].

Розвиток сім'ї як малої соціальної групи залежить від способів розв'язання проблем внутрішньогрупової комунікації, тобто – особливостей спілкування між членами сім'ї, способів вирішення конфліктів, умов міжгрупової взаємодії як вибудови відносин з соціальним оточенням тощо. Міжособистісна комунікація у сім'ї має на меті обмін інформацією, узгодження зусиль і виконання ролей у спільній діяльності, встановлення та розвиток міжособистісних відносин.

Батьківський стиль поведінки є одним із найбільш вивчених аспектів батьківсько-дитячих стосунків. Під батьківським стилем поведінки розуміють систему або сукупність батьківського емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини і способів поведінки з нею. Поняття «батьківський стиль» чи «стиль виховання» використовується для визначення установок та відповідної поведінки, що не пов'язано саме з конкретною дитиною, а характеризує ставлення до дітей взагалі.

У спеціалізованій літературі досить широко описані феноменологія батьківських стосунків, стилі поведінки, а також їхні наслідки – формування індивідуальних особливостей дитини, що проявляються в нормальній чи аномальній поведінці [3].

Відомий американський психолог Діане Бомрінд виділяє авторитетний, авторитарний та ліберальний стилі поведінки батьків. Його колеги Маккобі та Мартін виділяють ще індіферентний стиль батьківської поведінки. Зупинимось на їхній детальній характеристиці.

Авторитетний стиль поведінки. Характеризується високим рівнем батьківського контролю.

Стосунки між батьками та дітьми теплі. Батьки відкриті до спілкування та обговорення з дітьми встановлених правил поведінки допускають зміну своїх вимог у розумних межах, діти дуже добре адаптовані: впевнені у собі, у них розвинений самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться в школі та мають високу самооцінку.

Така родина вирізняється високою відповідальністю за дитину і свідомим ставленням до її виховання. Тут дитині висловлюють любов і доброзичливість, з нею граються і розмовляють на різні теми, що цікавлять її. При цьому її «не садять» собі на голову і пропонують зважати на інших. Вона знає, що таке «треба» і вміє дисциплінувати себе. В умовах такої родини росте повноцінна людина з відчуттям власної гідності і

відповідальності за близьких.

Авторитарний стиль батьківської поведінки. Характеризується високим рівнем батьківського контролю. Батьки віддають накази та вимагають їхнього виконання.

Стосунки між батьками та дітьми холодні, закриті для постійного спілкування. Батьки встановлюють для дітей жорсткі вимоги та правила, не допускають їхнього обговорення. При такому стилі поведінки батьків діти відлюдкуваті, боязкі, похмурі, невибагливі та дратівливі.

Така родина вирізняється вимогливістю та заборонами у ставленні до дітей. При порушенні дітьми вимог з боку батьків часто використовуються фізичні покарання. Дитина в такій родині самотня, невпевнена, невротична.

Ліберальний стиль батьківської поведінки. Характеризується низьким рівнем батьківського контролю. Дуже часто при такому стилі поведінки батьки керуються безумовною любов'ю до дітей.

Між батьками та дітьми стосунки теплі. Батьки відкриті для спілкування з дітьми, однак домінуюча спрямованість комунікації – від дитини до батьків. Дітям надана необмежена свобода за умови незначного, ситуативного керівництва з боку батьків. Відсутність чітких обмежень у поведінці дітей призводить до їхньої неслухняності та агресивності. У присутності сторонніх вони поводять себе неадекватно та імпульсивно.

У такій родині панує принцип вседозволеності. Поступово формується незадоволений всіма навколишніми конфліктний егоїст, який не вміє вступати в позитивні взаємини з іншими людьми.

Індиферентний стиль батьківської поведінки. Характеризується низьким рівнем батьківського контролю. Батьки не встановлюють для дітей ніяких обмежень та контролю. Батьки часто байдужі до своїх дітей.

Стосунки між батьками та дітьми холодні. Батьки закриті для спілкування з дітьми з причини вирішення власних проблем. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, то дитина в такій сім'ї схильна до асоціальної поведінки.

Така родина незацікавлена в дитині, батьки уникають спілкування з нею. Байдужість до розвитку та внутрішнього життя дитини робить її самотньою, невпевненою, відлюдкуватою, а іноді і агресивною.

Гіперопіка дитини (як окремий стиль та тип родини). У цьому випадку родина повністю фіксує свою увагу на дитині. У такій родині батьки «розчиняються» у своїй дитині, присвячують їй своє життя. Добровільне жертвоприношення невротизує батьків, що часто призводить до конфліктної атмосфери в родині. Дитина в такій родині інфальтивна, невпевнена, нервова та несамостійна.

Аналіз стилів батьківської поведінки дозволяє стверджувати, що найкраще адаптуються діти авторитетних батьків. Тому важливо, щоб саме цей стиль батьківської поведінки закладався в родині як найбільш ефективний та

продуктивний для реалізації індивідуальних особливостей дитини.

Отже, сім'я – перший колектив. Вона надає дитині уявлення про життєві цілі, про те, що необхідно знати і як себе поводити. У сім'ї дитина отримує перші навички застосування цих уявлень у взаємовідносинах з іншими людьми, співвідношення свого «Я» з «Я» інших людей; засвоює норми, які регулюють поведінку у різних ситуаціях повсякденного спілкування. Сімейна атмосфера впливає на формування у дітей звички поведінки та критеріїв оцінки добра та зла, дозволеного та забороненого, справедливого та несправедливого. Сім'я вводить дітей у світ знань та праці, суспільних прав та обов'язків. Становлення особистості починається у сім'ї. Ставлення батьків до суспільства, до дітей, один до одного, до родичів, сусідів сприймається дітьми як зразок, модель їх власного відношення. У сім'ї формується основи характеру дитини, її ставлення до оточуючого світу, до моральних, ідейних та культурних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнянц Э. Педагогический потенциал семьи и проблема социального инфантилизма молодежи // Отец в современной семье. – Вильнюс, 1988. – 128 с.
2. Берто Д. Семейные межпоколенные трансмиссии: опыт сравнительного анализа // Психоанализ и наука о человеке. – М.: Прогресс, 1996. – С. 139–152.
3. Дружинин В. Психология семьи. – М.: КСП, 1996. – С. 15–18.
4. Кравченко Т. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах // Соціальна психологія. – 2006. – № 2(16). – С. 142–150.